

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854 OMUIFD, June 2022, 52: 185-206

Sayı Mistisizminin Arap Dilindeki Yansıması: Vâv-ı Semâniye -Tarihsel Bir Okuma Denemesi-

The Reflection of Number Mysticism in Arabic
Language: Wâw al-Thamâniyah
-A Historical Reading Essay-

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Faruk ÇİFÇİ¹

¹İlahiyat Fakültesi / Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu
• mehmetfarukcifci@ibu.edu.tr • ORCID > 0000-0002-5078-6262

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma / Research

Geliş Tarihi / Received: 03 Ocak / January 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 01 Nisan / April 2022

Yıl / Year: 2022 | **Sayı – Issue:** 52 | **Sayfa / Pages:** 185-206

Atrf/Cite as: Çifçi, F. M. "Sayı Mistisizminin Arap Dilindeki Yansıması: Vâv-ı Semâniye-Tarihsel Bir Okuma Denemesi"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52, Haziran 2022: 185-206.

SAYI MİSTİSİZMİNİN ARAP DİLİNDEKİ YANSIMASI: VÂV-1 SEMÂNİYE -TARİHSEL BİR OKUMA DENEMESİ-

ÖZ:

Bu makale; bazı Arap dilcileri, edebiyatçıları ve tefsir âlimleri tarafından Arap dilinde sâbit bir kullanım olduğu iddia edilen vâv-1 semâniyenin tarihsel arka planı ve ideolojik yansımaları hakkındadır. Konu yaklaşık on asırdır muhtelif tefsirlerde ve gramer kitaplarında lugavî bir tartışma şeklinde ele alınmış, lehte ve aleyhte taraftar bulmuştur. Özellikle Kur'an'ın sırları çerçevesinde değerlendirilmeye müsait oluşu konunun günümüzde de gündemde kalmasının başlıca sebeplerindendir. Ancak gramatik açıdan güçlü temellere dayanmayan bir iddia olmasına rağmen bu kadar ilgi görmesi vâv-1 semâniye düşüncesinin ardında farklı bir motivasyonun olabileceği ihtimalini akla getirmiştir. Bu makale bahsi geçen motivasyonu tespit etmek için kaleme alınmıştır. Çalışmada, konuyu herhangi bir yönüyle ele alan birçok tefsir ve gramer eseri kronolojik olarak incelenmiş, ayrıca vâv-1 semâniye kuralının isnat edildiği ilk dönem dilcilerinin eserlerinde bu görüşün izi sürülmüştür. Bu çerçevede yürütülen çalışmada vâv-1 semâniye düşüncesinin lugavî yönünün yanında sayı mistisizmiyle de alakalı olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan Seb'iyye olarak da anılan İsmâilîye fırkasının bir dönem benimsediği yedili devir inancını güçlendirmek üzere vâv-1 semâniye kuralını kullanmaya çalıştığına dair ciddi bilgiler elde edilmiştir. Ancak takribî 700/1300 yıllarından sonra vâv-1 semâniyenin bu yönlerinin göz ardı edildiği ve nahvî bir meseleye dönüştürüldüğü görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, Vâv-1 Semâniye, Sayı Gizemciliği, İsmâilîye.

THE REFLECTION OF NUMBER MYSTICISM IN ARABIC LANGUAGE: WÂW AL-THAMÂNİYAH -A HISTORICAL READING ESSAY-

ABSTRACT

This article is about the historical background and ideological reflections of wâw al-thamâniyah, which is claimed to be a fixed usage in the Arabic language by some Arab linguists, writers and commentators. The subject has been handled as a grammatical discussion in various tafsir and grammar books for about ten centuries, and it has found supporters in favor or against it. The fact that it is suitable to be evaluated within the framework of the secrets of the Qur'an is one of the main reasons why the issue remains on the agenda today. However, wâw al-thamâniyah

is a claim that is not based on strong grammatical foundations. On the other hand, the fact that it received so much attention has brought to mind the possibility that there may be a different motivation behind the idea of the wâw al-thamâniyah. The reason why this article was written is to try to identify this motivation. In the study, many tafsir and grammatical works that deal with the subject from any aspect were examined chronologically. In addition, this view has been traced in the works of the first period linguists, who are said to have accepted the wâw al-thamâniyah rule. In the study which carried out in this framework, it has been determined that the idea of wâw al-thamâniyah is related to number mysticism as well as its lexical aspect. On the other hand, serious information has been obtained that Ismailiye, also known as Seb'iyye, tried to use the rule of wâw al-thamâniyah to strengthen his doctrines. Because they adopted the belief of seven eras for a period. However, after approximately 700/1300 years, it was seen that this situation was ignored and the wâw al-thamâniyah was turned into a linguistic issue.

Keywords: *Arabic Language, Nahw, Wâw al-Thamâniyah, Number mysticism, Ismailiyah.*

GİRİŞ

Bu makale; bazı Arap dilcileri, edebiyatçıları ve müfessirler tarafından Arap dilinde sâbit bir kullanım olduğu iddia edilen ve özellikle de Kureyş kabilesinin sayı sayma usulüyle ilişkilendirilen vâv-ı semâniyenin yani sekiz vâvının kökeni ve ideolojik yansımaları hakkındadır. Sekiz sayısının, bir şahsa ya da bir nesneye ait sekizinci sıfatın ya da sekizle ilgisi olan bir mefhumun başına geldiği söylenen bu harfin Arap dilinde sâbit bir kullanıma sahip olup olmadığı, eğer kullanılıyorsa Kur'ân-ı Kerîm'den delilinin ne olduğu şeklindeki tartışmalar hicri 6. asırdan bu yana kaleme alınan tefsirlerin, tefsir türüne ait eserlerin birçoğunda, nahiv kitaplarında ve hatta itikada müteallik bazı eserlerde yer bulmuştur. Günümüzde de özellikle Arap dünyasında, popüler yayınlarda bu kullanımın Kur'ân'ın sırlarından biri olduğundan ya da tam aksine bunun bir hurâfe olduğundan bahsedilmiş^[1] ayrıca bu görüşler akademik çalışmalarda âyetler üzerinden derinlemesine ele alınmıştır.^[2] Ancak bu çalışmalarda konunun lugavî bir tartışma ekseninde ele alındığı, vâv-ı semâniyeyi kimlerin kabul edip etmediği ve bunun nedenleri üzerinde

[1] Örnek olarak bk. Faruk Müvâsî, "Vâvü's-semâniye". diwanalarab.com (Erişim 5 Eylül 2021); Muhammed Saîd el-Müştehrî, "Bid'atü'l-l'câz ve fitnetü'l-l'flâs ve «vâvü's-semâniye»", [http:// islamrassoul.com](http://islamrassoul.com) (Erişim 8 Eylül 2021).

[2] Bk. Muhammed el-Havârî-Muhammed el-Cemâl, "Mefhûmu vâvi's-semâniye fı'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'l-müsbitin ve'n-nâfin ve esrâru't-ta'bîr fi'n-nazmi'l-kerîm". *Ebhâsü'l-Yermûk Silsiletü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, 2/27 (2011/1432), 1418-1434 ; Seyyid Şenâvî, "Vâvü's-semâniye fı'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'l-kabûl ve'r-red", *Mecelletü Külliyyeti't-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 35 (2018), 2870-2930; Umar b. Abdullah el-Umerî, *Vâvü's-semâniye* (PDF, by., ty). Bu eserin linki kaynakçada mevcuttur.

durulduğu görülmüştür. Bizim çalışmamızın hedefi ise vâv-1 semâniyenin var olup olmadığını göstermek değil böyle yüzeysel bir gramer konusunun bu kadar tartışılmasının arkasında hangi düşüncenin var olduğunun bilgisine ulaşmaktır. Bu anlamda vâv-1 semâniyeyi tarihsel arka planı ve ideolojik yansımaları üzerinden irdeleyen bir çalışmanın akademik anlamda faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu maksatla kaleme alınan çalışmada vâv-1 semâniyenin ortaya çıkış ve tartışılma süreçleri kronolojik olarak tahlil edilmiş, ulaşılan bulgular üzerinden meselenin kökenine inilmek istenmiş ve vâv-1 semâniyenin dillendirildiği zaman ve zeminlerle konu arasında bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede konunun sayı gizemciliği üzerinden ve ideolojik açıdan da incelenmesi gerektiği düşüncesi temellendirilmek istenmiştir.

1. ARAP DİLİNDE VÂV-I SEMÂNİYE

Arap alfabesinin yirmi yedinci harfi olan vâv, kelimelerin terkinde rol alan müstakil bir harf oluşu yanında daha çok kelime ya da cümleleri birbirine bağlayan bir edat mahiyetinde kullanılmaktadır.^[3] Zira atıfta vâv, diğer atıf harflerine göre asıldır.^[4] En yaygın haliyle atıf için getiriliyor olsa da vâv harfi muhtelif kullanımlara sahiptir. Örneğin İbn Hişam (ö. 761/1360) vâv-1 atıf, vâv-1 isti'nâf, vâv-1 hâl, vâv-1 ma'iyye, sarîh ya da müevvel isme atıf için muzârinin başına gelen vâv, vâv-1 kase, vâv-1 rubbe, vâv-1 zâide, mevsuf cümlenin başına gelen vâv, vâv-1 zamîri'z-zükûr, Tayy ya da Ezd kabilesinin dilinde müzekker için gelen vâv, vâv-1 inkâr, vâv-1 tezekkür ve mâ kabli dammeli istifham hemzesinden bedel olan vâv şeklindeki kullanımlardan bahsederken vâv-1 semâniye'ye de uzun bir pasaj tahsis etmiştir.^[5]

Vâv-1 semâniye bir terimden ziyade vâv harfinin dildeki kullanımlarından birini nitelemektedir. Bundan hareketle bir tarif yapmak gerekirse vâv-1 semâniyenin: "Arap dilinin cümle kurgusunda sekizinci sırada gelen bir sıfattan, sayısı sekiz olan bir unsurdan ya da sekizle mefhum itibariyle ilgisi bulunan bir nesne ya da varlıktan bahsedilirken kullanıldığı iddia edilen vâv harfi" olduğunu söylemek mümkündür. Bu harfe bir tanım getiren İsmail Durmuş'un "İsim, sıfat, durum sayımı veya bunların sıralamalarında sekizinci sıradaki kelimenin başına gelen vâv harfi"^[6] şeklindeki ifadelerinin de harfin kullanımına uygun düştüğü görülmektedir.

Vâv-1 Semâniyenin sâbit bir kullanım olduğunu kabul edenlerin delillerinin başında {سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَتَمَازِينَةَ أَيَّامٍ}، {حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُجِّتِ أَبْوَابُهَا}، {وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا لِلْحُجَّةِ الْكُبْرَىٰ}، {وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ} [7] âyetlerindeki vâv harfleri gelmektedir. Bu görüşü savunan-

[3] İsmail Durmuş, "Vâv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/574.

[4] Muslihiddin Mustafa b. Şa'bân es-Sürûrî, *Şerhu's-Sürûrî 'alâ Misbâhi'l-Mutarrizi*, thk. Hüseyin Okur (İstanbul-Beyrut: el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, 1438/2017), 488.

[5] İbn Hişam el-Ensârî, *Muğni'l-lebib 'an Kütübî'l-e'ârib*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003), 2/408-426.

[6] İsmail Durmuş, "Vâv", 42/576.

[7] Âyetler için bk. el-Hakka 69/7; el-Kehf 18/22; ez-Zümer 39/73, et-Tevbe 9/112.

lar, Arapların kadim zamanlarda bugün kullanılan onluk sistemi andıran yedili bir sistem kullandıklarını ve sekizden önce sayının yeniden başladığına delalet etmek üzere bir vâv harfi getirdiklerini iddia etmektedirler.^[8]

Vâv-1 semâniyeden bahseden eserler üzerinde yaptığımız incelemeler, çok net olmasa da konunun birbirinden farklı iki düzlemde ele alındığına işaret etmektedir. Bunlardan ilki vâv-1 semâniye düşüncesinin ortaya çıktığı ve bazı müellifler tarafından kozmoloji ve mitolojide önemli bir yeri olan yedi sayısı üzerinden tartışıldığı dönemdir. Bu dönem aynı zamanda Fâtimiler öncesi İsmâîlî düşüncesinin yedili devir sistemini savunduğu süreci içine almaktadır.^[9] Konunun ele alındığı ikinci dönem ise vâv-1 semâniyenin ilk dönemden farklı olarak lugavî bir tartışmaya dönüştürüldüğü ve yedi sayısındaki gizemden bağımsız ele alındığı zaman dilimi olup takriben 1300'lü yıllardan sonrasını ihtiva etmektedir.

1.1. Ortaya Çıkış Süreci

Vâv-1 semâniye tabirini ilk kullanan dilcinin Kûfe dil ekolüne mensup Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) olduğuna dair bir görüş vardır.^[10] Buna karşılık Ferrânın *Meâni'l-Kurân, el-Eyyâm ve'l-Leyâlî ve'ş-Şuhûr, el-Müzekker ve'l-müennes ve el-Mankûs ve'l-memdûd* gibi günümüze ulaşan eserlerinde vâv-1 semâniye hakkında herhangi bir beyanı yoktur. Bilakis vâv-1 semâniye olduğu iddia edilen harfin Ferrâ'ya göre zâid olduğu söylenmiştir.^[11] Dolayısıyla kuralın Ferrâ'ya nispeti şüphelidir.

Vâv-1 semâniyenin hakikat olduğunu söyleyen bir diğer dilci Kûfeli İbn Hâleveyh'tir (ö. 370/980).^[12] Rivayete göre İbn Hâlevey ile Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) Seyfûddevlânın (ö. 356/967)^[13] huzurunda iken hükümdar İbn Hâleveyh'e { وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُرَّارًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا فَتَحَتْ أَبْوَابُهَا }^[14] âyetinde cehennem kapılarından bahsedilirken vâv gelmediği halde cennetin kapılarından bahsedilirken { وَفَتَحَتْ أَبْوَابُهَا } şeklinde neden vâv geldiğini sormuştur. İbn Hâleveyh soruya, bunun vâv-1 semâniye olarak isimlendirilen vâv olduğunu ve Arapların sekizi vâv

[8] Bedrüdîn ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dârü't-Türâs, ts.), 3/189.

[9] Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/129.

[10] Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 25/159.

[11] Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî, *Mesâilü'r-Râzî ve ecvibetühâ min çarâibi âyi't-tenzil*, thk. İbrâhîm Attûh Avad (Kahire: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1381/1961), 303.

[12] İbn Hîşâm (ö. 761/1360) bu görüşü İbn Hâleveyh'in zayıf nahivcilerden birisi olduğunu söyleyerek naklederken aynı düşüncüyü taşıyan âlimlerin iddialarını, ilgili âyetlerdeki vâv harflerinin farklı sebeplerle geldiğini anlatarak çürütmeye çalışmaktadır. Bk. İbn Hîşâm, *Muğni'l-lebîb*, 2/417-420.

[13] Hakkında bk. Abdülkerim Özeydin, "Seyfûddevlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/36.

[14] ez-Zümer 39/71.

olmaksızın atfetmediklerini söyleyerek cevap vermiştir. Devamında Seyfûddeve Ebû Ali'ye görüşün doğruluğunu sorunca Ebû Ali buna katılmadığını söylemiştir. Çünkü ona göre cehennemin kapıları kapalı olduğu için açılması insanların oraya gelmelerine bağlanmıştır ve burada bir şart anlamı vardır. Yani Ebû Ali cümleyi “Onlar cehenneme gelip kapalı olan kapılar açıldığında” şeklinde takdir etmektedir. Ona göre diğer âyette anlam “Onlar cennete geldiklerinde -ki kapıları zaten açık durumdadır-...” şeklinde olup buradaki vâv ‘vâv-ı hâliye’dir.^[15] Aktardığımız bu münâzara günümüze farklı kaynaklar üzerinden gelmiştir. İlginç olan İbn Haleveyh’in kendi kitaplarında hem bu vâvı “vâv-ı aşr” olarak nitelemesi hem de bunu tâli bir görüş olarak aktarmasıdır.^[16] Dolayısıyla müellifin Ebû Âli ile konuyu münâzara ettiği söylenen meclise dair rivayetin şüpheli olduğunu söylemek mümkündür.

Görülebildiği kadarıyla vâv-ı semâniye tabirini ilk kullanan müfessir Ebû İshâk es-Sa’lebi’dir (ö. 427/1035). Sâ’lebi, hocası Abdullah b. Hâmid’in (ö. ?) Ebû Bekr b. Ayyâş’tan^[17] (ö. 193/809) naklen sayılarda bugün nasıl ki onluk sistem kullanılıyorsa Kureyş’in geçmişte yedili bir sistem kullandığını, bu yüzden de sayma esnasında sekizin başına vâv getirdiğini aktarmaktadır.^[18] Onun bu görüşüne {سبع ليل وثمانية أيام}âyetindeki vâvı delil getirmesi^[19] İbn Hişâm ve Hâlid b. Abdülâh el-Ezherî (ö. 905/1499) tarafından “açık bir sehv” olarak değerlendirilip eleştirilmiştir.^[20] Ancak Sa’lebi’nin naklettiği görüşe ait senedin Kûfe kurrâsından Ebû Bekr b. Ayyâş’a ulaşması vâv-ı semâniye düşüncesinin neşet ettiği ortam anlamında Kûfe’ye işaret etmektedir ki bu konuya ileride değinilecektir.

Lehte görüş beyan eden bir diğer âlim Arap dili ve edebiyatçılarından Ebû Mansur es-Se’âlibî’dir (ö. 429/1038). O, vâv-ı semâniyeyi: “Senin bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi ve sekiz şeklinde sayman gibidir.” diyerek basit bir dille aktardıktan sonra Kehf 22. ve Zümer 71. âyetleri görüşüne delil getirerek bu vâvın Arap dilinde kullanıldığını söylemektedir.^[21] Benzer bir şekilde Muhammed b. Muhammed el-

[15] Zerkeşî, *el-Bürhân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, 3/189.

[16] Örneğin *el-Hucce*’de “ve fütihat ebvâbuhâ” âyetindeki vâv hakkında şöyle der: “Diğerleri dediler ki Araplar birden yediye kadar sayarlar ve bunu bir “aşr” olarak isimlendirirlerdi. Sonra da sayının tamam olduğuna işaret etmek için buraya bir vâv getirirler ve ona vâv-ı aşr derlerdi. Tevbe 112., Kehf 22 ve Zümer 73. âyetlerdeki vâvlar bu kabildendir.” Bk. Ebû Abdullah el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh, *el-Hucce fî kırâati’s-seb’*, thk. Abdülâl Sâlim (Beyrut: Dâru’s-Şurûk, 1399/1979), 31. *İrâbu kırâati’s-seb’* adlı eserinde ise İbn Hâleveyh bu vâvın vâv-ı nesak olduğunu görüşünü tercih etmekte ve vâv-ı aşr olduğu yönündeki görüşe sadece işaret etmektedir. Bk. İbn Hâleveyh, *İrâbu kırâati’s-seb’ ve ‘ilelihâ*, thk. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymin (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1413/1992), 2/258.

[17] Sa’lebi bu şahıstan çokça alıntı yapmakta ve bazen “Evinde ona okuyarak...” demektedir. Bk. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebi en-Nisâbü’rî, *el-Keşf ve’l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru lhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1422/2002), 1/82.

[18] Sa’lebi, *el-Keşf ve’l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, 6/162.

[19] Sa’lebi, *el-Keşf ve’l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, 8/258.

[20] İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 2/420; Hâlid b. Abdullah el-Ezherî, *Mûsilü’t-tüllâb ilâ kavâ’idi’l-irrâb*, thk. Ebû Bilal el-Hadramî-Hâlid b. Abûd Bââmir (San’a: Dâru’l-âsâr, 1440/2018), 281.

[21] Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se’âlibî, *Fıkhu’l-lüğa ve esrâru’l-Arabiyye*, haz. Yasîn Eyyûb (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1420/2000), 395.

Fürâvî (ö. 514/1120-1121)^[22] Kureyş kabilesinin sayı sayarken sekize ulaştıklarında “ve semâniye” şeklinde saymaya devam ettiklerinden bahisle vâv-1 semâniyeyi bir hakikat olarak görmektedir.^[23] Meşhur dil ve edebiyat âlimi İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181) ise {وَأَمَّنْهُمْ كَلْبِهِمْ} âyetinde vâvın beş ya da altıdan sonra değil de yediden sonra gelişini -vâv-1 semâniye terimini kullanmaksızın- bu sayının mübâlağa ifade etmesine bağlamaktadır. {وَفَتَحَتْ أَبْوَابَهَا} âyetindeki vâv ise ona göre zâiddir.^[24]

Şii Müfessir Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) Belhî'den (ö?) naklen yedi sayısına ulaşıldıktan sonra “ve semâniye” demenin {وَأَمَّنْهُمْ كَلْبِهِمْ} âyetine ittibâen vacip olduğunu söylemektedir.^[25] {وَفَتَحَتْ أَبْوَابَهَا} âyetinde ise vâvın cehennemin yedi, cennetinsekiz kapısı olduğuna işaret için geldiğine dair bir görüşe yer vermektedir. Akabinde Araplar'ın yediye kadar sayıp buna “bir aşr” dediklerini ve yediden sonra vâv-1 aşr tabir ettikleri harfi getirdiklerini aktarmaktadır.^[26]

Makâmât müellifi Harîrî (ö. 516/1122) Dürretü'l-gavvâs'ta konuyu şöyle özetlemektedir:

“Arap dilinin özelliklerinden bir diğeri sekizinci sayının başına vâv harfinin getirilmesidir. {التَّابُونَ الْعَابِدُونَ} سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَّابِعَهُمْ كَلْبِهِمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةً} ve {الْحَامُونَ السَّائِحُونَ الرَّاعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ} şeklinde Kur'ân'da geldiği gibi... Benzer bir şekilde şanı yitice olan Allah cehennemin kapılarını zikrederken {حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُوهَا فَتَحَتْ أَبْوَابَهَا} âyetinde olduğu gibi vâv harfini zikretmemiştir. Çünkü onun yedi kapısı vardır. Ancak cennetin kapılarından bahsederken sayıları sekiz olduğu için vâvı zikretmiş ve {حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُوهَا فَتَحَتْ أَبْوَابَهَا} demiştir. Bu vâv, vâvü's-semâniye olarak isimlendirilmiştir.”^[27]

Şunu ifade etmek gerekir ki böyle bir kural şayet âyetlerden yola çıkılarak tespit ediliyorsa âyetler arasında bir uyumun olması ve sekizinci sıfattan bahseden tüm âyetlerde bu vâvın bulunması beklenir. Ancak Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) dikkat çektiği üzere

{ وَلَا تُطْعُ كُلَّ حَلَاFٍ مَّهِينٍ. هَمَّازٍ مَّسْنَأٍ بِتَمِيمٍ. مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ. عُنَّالٍ بَعْدَ ذَلِكَ رَنِيمٍ} ^[28] ve

[22] Hayatı hakkında bk. Hatice Büşra Türkcan Çiğçi, *Bir Tefsir Eseri Olarak el-Es'ile ve'l-ecvibe Başlıklı Eserler-el-Es'iletü'l-mufahhame fi'l-ecvibetü'l-müfeheme Örneği* (Bolu: BAİBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 33-40.

[23] Fürâvî, *el-Es'iletü'l-Mufahhame* (Hacı Selimağa Bölümü, 36), 212b.

[24] Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân fî garîbi'r-râbi'l-Kur'ân*, thk. Tâhâ Abdulhamîd Tâhâ (el-Hey'etü'l-Misriyye, 1400/1980), 2/104, 2/327.

[25] Ebû Ca'fer et-Tûsî, *et-Tibyân*, thk. Ahmed Habib Kasîr el-Âmilî (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 9/49.

[26] Tûsî, *et-Tibyân*, 7/27, 9/49.

[27] Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî, *Dürretü'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâs şerhuha ve havâşîha ve tekmiletühâ*, thk. Abdulhafız Fergalî - Alî el-Karanî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1996), 141.

[28] el-Kalem 68/10-13.

{ الْمَلِكُ الْقَدُوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمُنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ }^[29] âyetlerindeki sekizinci sıfatlarda vâv gelmemiştir.^[30]

Ebü'l-Kâsım en-Nisâbüri (ö. 553/1158'den sonra) vâv-ı semâniye konusunu doğrudan doğruya yedi sayısının mükemmelliği ile ilişkilendiren âlimlerdendir. Hatta o bu kemalin dilleri vaz'edenin bir tasarrufu olduğunu iddia ederek sebu' kelimesinin aslana delalet etmek üzere vaz'edilmesini onun güç ve kuvvetindeki yetkinliğe bağlamaktadır. Buna göre vâv-ı semâniye başlangıç ifadesi olarak kullanılmaktadır. Çünkü bir şey kemale ulaştığında yeniden başlar.^[31] Osmanlı âlimi Kâfiyeci (ö. 879/1474) de bir atıf harfi olmasına rağmen bu harfin vâv-ı semâniye olarak isimlendirilmesini yedi sayısı ile irtibatlandırmıştır.^[32] Bu kabilden olmak üzere el-Ensâb müellifi Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) Seb'iyye/İsmâiliyye fırkasının bu vâvın gelişile yedinin kâmil sayı oluşu arasında kurduğu bağlantıya dikkat çekmesi^[33] konuyu başka bir boyuta taşımaktadır ki bunun üzerinde bir sonraki bölümde özellikle durulacaktır.

Mevzunun bu şekilde tartışılacağı 12. yüzyılda Tâhir b. Ahmed el-Kazvîni (ö. 575/1179-1180) *er-Risâletü'l-vâviyye* adlı müstakil bir risale kaleme almıştır.^[34] Risâlede dikkati çeken en önemli bilgi müellifin vâv-ı semâniyenin hakikat olduğuna dair Arap şiirinden delillere yer vermesidir. Zira -onun dışında- bu vâv-ı kabul edenlerin de reddedenlerin de delilleri âyetlere dayanmaktadır.

Tâhir b. Ahmed'in Arapların sekizin başına vâv getirmeleri hakkındaki ilk iştişadı şu beyittir:^[35]

تَجْمَعَنَّ مِنْ سَنَى ثَلَاثًا وَأَرْبَعًا / وَوَاجِدَةٌ حَتَّى كَمَلْنَا تَمَانِيَا
سَلَّيْمِي فَسَلَّمِي فَالرَّيَابُ فَتَرَبِيهَا / فَأَرَوِي قَرِينًا فَالْمُنَى وَقَطَاوِيَا

Üçlü ve dörtlü iki grup halinde toplandılar ve biri daha... Ta ki sekiz kişi oldular.

Süleymâ, ardından Selmâ, Rabâb, Terbahâ, Ervâ, Reyyâ, Münâ ve Katâmiyâ...

[29] el-Hasr, 59/23.

[30] Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed Neseî, *et-Teyisîr fi't-tefsîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Tarhan Valide Sultan Bölümü, 115) 1/243b.

[31] Mahmud b. Ebî'l-Hasen el-Huseyn en-Neysâbüri el-Gaznevî, *Bâhiru'l-bürhân fi me'ânî müşkilî'l-Kur'ân*, thk. Süad Binti Sâlih b. Said Bâbekî (Mekke: Câmîatü Ümmî'l-Kurâ, 1419/1998), 1/609.

[32] Muhyiddin el-Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'dil-İrâb*, thk. Fahrüddin Kabâve (Dimeşk: Dâru Talas, 1989), 463.

[33] Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr *es-Sem'ânî, el-Ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1408/1988), 3/216-217.

[34] Bk. Tâhir b. Ahmed el-Kazvîni, *er-Risâletü'l-vâviyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 1363), 212b-220b.

[35] Kazvîni, *er-Risâletü'l-vâviyye* (Esad Efendi Bölümü, 1363), 217b.

Müellife göre beyitte her bir ismin başında “fâ” varken “Katâmiyâ”nın başında farklı olarak “vâv” gelmiştir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu şiir Sühaym Abdü Beni'l-Hashâs (ö. ?) isimli İslâmî dönem şairine ait olup ufak değişikliklerle el-Hamâsetü'l-Basriyye'de geçmektedir. Ancak orada müellifin dediğinin aksine tüm isimlerin başında vâv bulunmaktadır.^[36] Her ne kadar Tâhir b. Ahmed'in rivayetinin doğru olma ihtimali söz konusu olsa da beyti Tâhir b. Ahmed'in rivayetindeki şekliyle aktaran başka bir kaynağa ulaşamadığımız için el-Hamâse'nin tahkikli neşrine itimat etmenin daha uygun olduğunu düşünmekteyiz. Onun günümüze ulaşan kaynaklarda tespit edemediğimiz bir diğer istişhadı şöyledir:^[37]

جواد ربي أُرِجِيْ مسود / شجاع زكي ممتعل وصادق

Cömert, âbid, yardımsever, yağız, cesur, zeki, şerefli ve sadıktır.

Tahir b. Ahmed devamında diğer âlimlerin şâhit olarak aktardıkları âyetlere dikkat çekmekte, özellikle de {وَمُحْتَأْتِيهَا} âyetindeki vâvın cennetin sekiz kapısı olmasından mütevellit gelen vâv-ı semâniye olduğu düşüncesinin birçok müteahhir ulema ve müfessir tarafından kabul edilen bir görüş olduğuna vurgu yapmaktadır.^[38]

Risalede dikkati çeken başka bir husus haftanın günlerinin, göklerin, yerlerin, okyanusların, Hz. Yusuf'un gördüğü rüyada kıtlık-bolluk yıllarının ve ineklerin sayısının yedi olması gibi durumlar zikredildikten sonra^[39] sekizin yediden daha önemli olduğu görüşünün öne çıkartılmaya çalışıldığıdır. Müellif şöyle demektedir:

“Eğer mülhitler taifesi yedi imam iddialarında bunun gibi sayılara tutunmuş olsalardı ben daha yedi ile ilgili çok fazla şey söyledim. Mâmâfih Seb'iyye taifesinin iddialarını reddetmek adına yedinin bu hususiyetlerini inkâr edebilirim ve asıl kemal vasfının sekiz sayısında olduğunu gösterebilirim. Çünkü eşyanın çoğu sekizdir (sekiz adettir).”^[40]

Meşhur dilci ve edebiyatçı Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî (ö. 616/1219) ise vav-ı semâniyeyi net ifadelerle kabul etmektedir. Ona göre {والناهن عن المنكر} âyetindeki vâv Araplar nazarında yedinin tam bir sayı olduğunu göstermek üzere sekizinci sıfatın başına getirilmiştir. Arapların “سبع في ثمانية” demeleri de bu kabildendir.^[41]

[36] Sadrüddin Ali b. Ebî'l-Ferac b. el-Hasen el-Basrî, *el-Hamâsetü'l-Basriyye* (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1420/1999), 1065-1066.

[37] Tâhir b. Ahmed, *er-Risâletü'l-vâviyye* (Esad Efendi Bölümü, 1363), 217b.

[38] Tahir b. Ahmed, *er-Risâletü'l-vâviyye* (Esad Efendi Bölümü, 1363), 217b.

[39] Tahir b. Ahmed, *er-Risâletü'l-vâviyye* (Esad Efendi Bölümü, 1363), 217b-218b.

[40] Tahir b. Ahmed, *er-Risâletü'l-vâviyye* (Esad Efendi Bölümü, 1363), 219a-219b.

[41] Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn el-'Ukberî, *et-Tibyân fî irrâbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1976), 662.

Vâv-1 semâniyenin mantığı hakkında Fahrüddin er-Râzî'nin de (ö. 606/1210) açıklamaları bulunmaktadır. Onu vâv-1 semâniyenin var olduğu sonucuna ulaştırılan teori genel hatlarıyla şöyledir: Mekân cisimleri, zaman da olayları kuşatır ve mekân yedi iklimden zaman ise yedi günden ibarettir. Ancak tüm olaylar bu iklimler ve günlerde vuku bulur. Bu yüzden yedi kesreti içine alan bir sayıdır. Diğer yandan, birden ona kadar olan sayılar bir akd sayılır ve bundan sonra gelen her sayı on bir, on iki gibi bu onluk sisteme eklenir. Bir terkinin oluşması için gereken en az sayı ise üçtür. Çünkü terkipte baş, orta ve bir son olmalıdır. Bu yüzden fiil ve isimler en az üç harften oluşmaktadır. Bu anlamda aslı sayı olan “on”un ilk kısmı üçtür. Bundan geriye kalan kısım ise üçe göre daha fazla olan yedilik kısımdır. Bu yüzden üç, ibadetlerde ve hadislerde killete yedi ise kesrete işaret etmek üzere kullanılmıştır. Örneğin, “Mü'min bir mideyle kâfir ise yedi mideyle yer” hadisinde kasıt mahza yedi değil kesrettir.^[42]

Özetleyerek nakletmeye çalıştığımız değerlendirmelerin tam bu noktasında Râzî Arapların sayı sayarken sekizin başına vâv getirdiklerini söylemekte ve görüşüne destek olmak üzere Ferrâ'ya nisbet ettiği “Bu vâv-1 semâniyedir. Bunun getirilme nedeni sadece isti'nâftır. Çünkü örfe göre sayı yedi ile tamam olur. Sekizle yeni bir başlangıç yapılıır.” şeklindeki sözleri nakletmektedir. Râzî'nin “Diyeceler ki onların sayısı yedidir ve sekizincisi de köpekleridir.” mealindeki âyette gelen vâv harfinin de bu “kânun” üzere geldiğini söylediğinin altı çizilmelidir.^[43]

Yine müfessir dilcilerden Ebû Bekr er-Râzî (ö. 666/1268) “ihvân-ı safâdan bir kardeşim” şeklinde tanımladığı bir şahısla yaptığı müzakerelerden esinlenerek kaleme aldığı *Es'iletü'l-Kur'ân* adlı eserinde vâv-1 semâniye'yi kabul etmektedir.^[44] Bu noktada müellifin “ihvân-ı safâ” ifadesiyle Pisagor ve Yeni Eflatunculuk etkisinde kaldığı bilinen felsefe topluluğunu^[45] kastetmiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Buraya kadar görüşlerinden bahsettiğimiz ve özellikle Rey ve Kazvin gibi şehirlere nisbet edilen müelliflerin sünnî olmalarına rağmen vâv-1 semâniyeyi kabul etmeleri ya da en azından onu eserlerine taşımış olmaları tartışmanın milâdi XI. ve XII. asırlarda İran şehirlerine taşındığını gösterir. Mezkûr coğrafyada faaliyet gösteren Nizârî-İsmâîlî hareketin^[46] bunda etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira Tâhir b. Ahmed onlara doğrudan atıf yapmıştır.

[42] Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 25/159.

[43] Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 21/108.

[44] Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî, *Mesâilü'r-Râzî ve ecvibetühâ*, 124.

[45] Detay hakkında bk. Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/1-6.

[46] Mustafa Öz, “Nizâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/ 200-201.

Müfessir İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) İbn Hâcib'ten (ö. 646/1249) naklen aktardığına göre Kadı el-Beyânî (ö. 596/1200) Kur'ân-ı Kerim'de vâv-ı semâniyenin kullanıldığına dair yeni bir delil bulduğunu iddia etmiş, bunu Ebu'l-Cûd en-Nahvî'nin (ö. ?) huzurunda dillendirmiştir. Ebu'l-Cûd ise bu görüşünün isabetli olmadığını ona izah etmiştir. "Eğer böyle bir vâv varsa o, sayıların yedide nihayete erdiğini gösterme ihtiyacından başka bir şey için gelmez" şeklindeki sözleri onun nazarında vâv-ı semâniyenin gramer açısından bir ehemmiyeti olmadığına işaret etmektedir.^[47] Diğer yandan İbn Kesir (ö. 774/1373) meşhur tefsirinde cennetin sekiz kapısı olduğu bilgisinin ancak sahih hadislerden öğrenileceğini, ilgili âyetteki vâv harfinden bunu istinbat etmeye çalışanın yolu şaşırması olduğunu söylemektedir.^[48] Benzer bir şekilde İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350): "Cennetin sekiz kapısı olduğu için buraya gelen vâv, vâv-ı semâniyedir. Cehennem kapısı yedi olduğu için bu vâv orada kullanılmamıştır." sözünü zayıf, delilsiz bir söz olarak nitелеmekte ve Arapların da Arap dilcilerinin de bunu bilmediklerini ifade etmektedir. Ona göre bu, müteahhirinden bazılarının istinbâtından başka bir şey değildir.^[49]

İbn Cüzey (ö. 741/1340) ise çerçeveyi biraz daha genişletip tartışmayı dil ekollerine kadar götürmekte, Basra ekolünün vâv-ı semâniyeyi kabul etmezken Kûfe ekolünün buna cevaz verdiğini iddia etmektedir.^[50] Ancak ifade edilmelidir ki birkaç istisna dışında Kûfeli dilcilerin vâv-ı semâniyeyi kabul ettiğine dair genel bir sonuca ulaşılammıştır.

1.2. Lugavî Bir Meseleye Dönüştüğü Süreç

Yaptığımız araştırmalar vâv-ı semâniye kuralının 1300'lü yıllardan sonra daha çok lugavî bir konu şeklinde ele alındığını göstermektedir. Zira bu dönemden son-

[47] Şenâvî, "Vâv-ı s-semâniye fî'l-Kur'ânî'l-Kerim ", 2906-2907.

[48] İmâdüddin Ebu'l-Fidâ İsmâil b. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000), 12/158.

[49] Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdî'l-Ervâh ilâ bilâdî'l-efrâh*. thk. Zâid b. Ahmed en-Nüşeyrî (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1428), 1/101.

[50] Ebu'l-Kasim Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, haz. Muhammed Sâlim Hâsim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/506, 2/275, 2/464. Burada bir hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır: Hicri II. ve III. yüzyıllarda birbirinden farklı kaynaklardan beslenen ve farklı hedefleri olan iki ayrı ekol yani Basra ve Kûfe dil ekolleri oluşmuştur. O dönemde özellikle bu minkada ilim adamlarının felsefî akımlardan etkilendikleri, dilbilimcilerin dile felsefî yönden yaklaştıkları ve dil felsefesi yapmaya çalıştıkları bilinmektedir. Örneğin Basra Aristocu mantık ekolünün, Kûfe ise Hermesçi ekolün etkisindedir hatta bu ekolün merkezi durumundadır. Bu çerçevede Hermesçi ekolü takip edenlerin çoğunun sembolizm ve tılsım gibi ilimlere meylettikleri bu sebeple de bu ekol mensuplarının dile Arapça olmayan sözler, terkipler karıştırdıkları, dilde ezoterik ve gnostik mânâya ağırlık verdikleri ve bahsi geçen felsefenin tesiriyle harfler ve kelimelerin arkasında gizli anlamlar aradıkları iddia edilmiştir. Bu sebeple vâv-ı semâniye görüşünün özellikle Kûfiyyûn'a nispet edilmesi üzerinde durulması gereken bir detaydır. Ayrıntı için bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Tekvînü'l-'Akli'l-'Arabî* (Beyrut: Merkezü Vahdeti'd-Dirâsâti'l-'Arabîyye, 1986),199; Yusuf Benli, "Gnostizmin Şa'na'nın İlk Oluşumuna Etkileri Meselesi", *Gnostik Akımlar ve Ökültizm XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı 25-27 Mayıs 2012 Malatya*. Ed. Hulusi Arslan-Mustafa Bozkurt (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2012), 193.

ra -ulaşabildiğimiz kadarıyla- vâv-1 semâniyeyi yedi sayısının kozmolojideki yeri ya da İsmâiliyye fırkası ile irtibatlandırıldığı görülmemektedir. Çalışmanın bu aşamasında mezkûr dönemden bazı örneklere yer verilecektir.

Konunun lügavî çerçeveye taşınmasında meşhur dilci İbn Hişâm'ın önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira sonra gelen müellifler vâv-1 semâniye konusunda genelde onun görüşlerine itibar etmişlerdir. Ona göre {وَفَتَحَتْ أَبْوَابُهَا} âyetindeki vâv varlığı da yokluğu da müsâvî olan zâid bir harftir.^[51] Çünkü burada cennetin kapılarının adedinden değil bilakis cennetin kapılarından bahsedilmektedir. Dolayısıyla gerçekten vâv-1 semâniye tesmiye edilen bir vâv mevcut olsaydı onun buraya zaten gelmemesi gerekirdi.^[52]

{وَيَقُولُونَ سَبْعَةَ وَثَمَانِمِمْ كَلِيمِهِمْ} âyetindeki vâv ise cümlelerin cümleye atfî için gelmiştir. Zira mânâ “Onlar yedi kişidirler (ve sekizincileri köpekleridir)” şeklindedir. Ya da bu Allah Teâlâdan “Evet! Yedi kişidirler ve sekizincileri de köpekleridir.” şeklinde bir tasdik cümlesidir.^[53] Diğer yandan {وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ} âyetinde “النَّاهُونَ” kelimesinin sekizinci sıfat olduğu doğrudur ancak bunun başına vâvın gelmesi âyette daha önce vâvsız gelen sıfatların aksine bir önceki sıfatla zıt olması sebebiyledir. Zira emir ve nehiy zıt kelimelerdir. Bu noktada İbn Hişâm, Ebu'l-Bekâ (el-'Ukberî)'yi (ö. 616/1219) dilde imamlardan biri olmasına rağmen âyetteki vâvın vâv-1 semâniye olduğunu söylemesi sebebiyle eleştirmiştir.^[54]

{عَسَىٰ رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِّنْكَنَّ مَسْلَمَاتٍ مُّؤْمِنَاتٍ حَٰئِرَاتٍ نَّيِّبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَٰجِدَاتٍ تَيِّبَاتٍ رَّٰبِتَاتٍ} [55]

âyetindeki vâva gelinecek olursa İbn Hişâm'a göre bu hafzedilmesi mânâyâ halel getirecek olan bir atıf harfidir. Ayrıca dikkatle sayılacak olursa “ابكارا” sekizinci değil dokuzuncu sıfattır.^[56]

Görüldüğü üzere İbn Hişâm tartışmayı tamamen bir gramer konusu haline getirmiştir. Onun bu tavrı sonraki eserlerde de görülmektedir. Örneğin Ahmed b. Ahmed el-Feyyûmî (ö. 1069/1659) *Risâle fî isbâti vâvi's-semâniye* adıyla kayıtlara geçen çalışmasında ilgili âyet hakkında İbn Hişâm'ın söylediklerini tekrar etmekle yetinmiştir.^[57]

Süyûtî (ö. 911/1505) *Hem'u'l-Hevâmi'* adlı eserinde ilgili âyetleri bir araya getirerek dilci imamlardan hiçbirinin böyle bir vâvdan bahsetmediğine işaret etmek-

[51] İbn Hişâm *el-Ensârî, Muğni'l-lebîb*, 2/417.

[52] İbn Hişâm *el-Ensârî, Muğni'l-lebîb*, 2/419.

[53] İbn Hişâm *el-Ensârî, Muğni'l-lebîb*, 2/418.

[54] İbn Hişâm *el-Ensârî, Muğni'l-lebîb*, 2/419.

[55] *et-Tahrîm* 66/5.

[56] İbn Hişâm *el-Ensârî, Muğni'l-lebîb*, 2/420.

[57] Ahmed b. Ahmed el-Gharqâvî el-Ezherî, *Risâle fî isbâti vâvi's-semâniye* (Mısır: Teymûriyye Kütüphanesi, 1/204), 6b-7a.

tedir.^[58] Burada ilginç olan Ferrâ ve ‘Ukberî gibi önemli dilcilerin görüşlerinin itibara alınmıyor olmasıdır. Aslında Ferrâdan aktarılan görüşün rivayetinde Râzî'nin tek kalması da ilginçtir. Bu durum Ferrâ'nın böyle bir görüşünün olmadığı ya da Râzî'nin naklinin nüshalara yanlış geçtiği ihtimalini akla getirmektedir.^[59]

Süyûtî'den iki asır sonra Osmanlı ulemâsından İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) Nesefî'nin “Muhakkikler nazarında bunun aslı yoktur” şeklindeki kanaatini zikrederek konuyu kapatmakta^[60] yakın dönem müfessirlerinden Âlûsî (ö. 1270/1854) de vâv-ı semâniyenin zayıf bir görüş olduğu düşüncesini beyân etmektedir.^[61] Ancak Mısırlı âlim Şa'râvî (ö. 1998) vâv-ı semâniyenin bir hakikat olduğu hususunda çok nettir. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm Arapların âdeti üzere sekizden önce vâv getirmektedir zira sayı Araplar nazarında yedide son bulmaktadır.^[62]

Tartışmayı çeşitli yönlerden ele alıp yeni bir fikir ortaya koymaya çalışan Tahir b. Âşûr'un (ö. 1973) görüşleriyle bu kısım sonlandırılacaktır. İbn Âşûr vâv-ı semâniyenin Kur'ân-ı Kerîm'de geldiği iddia edilen beş âyette ilginç bir durum tespit etmiştir. Ona göre âyetlerde sekizle bir şekilde alâkalı olan kelimelerin başına vâvın getirilmiş olması garip bir durumdur. Bu yüzden âyetlerdeki bu duruma latife kabilinden yaklaşmak uygundur ve -her ne kadar burada sabit bir kaideden bahsedilemse de- bazı ulemanın bu âyetlerden hareketle vâv-ı semâniyeye ulaşmaları uzak bir görüş değildir. Bu ve bunun gibi latifeler İbn Âşûr nazarında sadece kolanması ama dokunulmaması gereken çiçekler gibidir.^[63]

Burada daha birçok kaynaktan benzer görüşler nakletmek mümkündür.^[64] Ancak mezkûr örneklerin 1300 yıllarından sonra konunun gizemcilik ve ideolojik boyutundan uzaklaştırılarak lugavî bir düzleme taşındığını göstermeye kâfi olduğunu düşünmekteyiz.

2. YEDİ SAYISININ GİZEMİ - İSMÂLİYE VE VÂV-İ SEMÂNİYE İLİŞKİSİ

Vâv-ı semâniye bir önceki başlıkta yer verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere sekiz sayısından daha çok yedi sayısı ile ilgilidir. Çünkü sekizinci kelimenin başına vâv harfinin getirildiği iddiası; sayının yedi ile son bulunduğu ve bundan sonra gelen rakamla sayma sisteminin yeniden başladığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde yedi sayısına yüklenen bu değer nereden

[58] Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fi Şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1998), 3/161.

[59] Bk. Râzî, *Tefsîru'l-Fahrî'r-Râzî*, 25/159.

[60] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Dersaadet: Matbaat-ı Osmaniyye, 1330), 3/520.

[61] Şehâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 15/156.

[62] Muhammed Müttevevî eş-Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî* (Mısır: Ezher Mecma'u'l-buhûsî'l-İslâmiyye, 1991), 19/11725-26.

[63] Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnûsiyye, 1984), 15/293.

[64] Lehte ve aleyhte tüm görüşler hakkında bk. Şenâvî, “Vâvü's-semâniye fî'l-Kur'âni'l-Kerîm”, 2876-2923.

geldiği üzerinde durulacak, ilk olarak yedi sayısının kadim kültürlerdeki ve mitolojideki yerinden bahsedilecektir. Akabinde ise bu medeniyetlerde, özellikle de Sâmî kültüründe yedi sayısına atfedilen değerın Arap ve İslam kültüründeki yansımalarına ve bunun vâv-1 semâniye ile olan irtibatına dikkat çekilecektir.

2.1. Yedi Sayısının Kadim Kültürlerde ve İsmâiliyye Fırkasında Önemi

Yedi sayısı tarihin çok eski dönemlerinden bu yana farklı medeniyetlerde kutsal sayılmıştır. Şöyle ki; yedi, Sâmî ve Fârisî gelenekte ruhânî sayılan üç ile cismânî sayılan dördün bir araya gelmesiyle oluşan bir sayı olması yönüyle önemlidir. Bu önemin eski Babil'de ayın dört evresinin yedi günde bir gözlemlenmesiyle irtibatlı olduğu sanılmaktadır. Yine Mecûsilikte ilâhların sayısı Ahura Mazda, güneş, ay, hava, ateş, su ve rüzgâr olmak üzere yediye ulaşmaktadır.^[65]

Hellenist Yahudi Filozof Philo'nun, Solon ve eski ahitten derlediği bilgilere göre insan hayatı yedişer yıla bölünmüş on evreden oluşmaktadır. Bu taksimde ilk yedili dönem gerçek dişlerin çıktığı, ikincisi ergenliğin başladığı, üçüncüsü sakalların çıktığı ve dördüncüsü yaşamın en yüksek noktasına ulaşıldığı süreçlerdir. Beşinci yedilik evre evlilik, altıncısı düşünsel olgunluk dönemidir. Yedinci yedide akıl aracılığıyla ruh yücelirken sekizincide zekâ ve akıl kemale ulaşır. Dokuzuncu yedi ise tutkuların yumuşayıp adalet ve ölçülü olma yoluna girildiği dönemdir. Onuncu yedide artık insan faydasızdır ve ölüme hazır hale gelmiştir.^[66]

Tevrat ve Kur'ân-ı Kerim'de yer alan kıssada Hz. Yusuf'tan yorumlaması istenilen rüyada geçen yedi zayıf, yedi semiz inek, yedi başak, yedi kıtlık yılı gibi ifadeler Orta Doğu kültüründe de bu sayının ayrı bir yeri olduğunu göstermektedir.^[67] Özellikle Eski Ahit yedi sayısı etrafında şekillenen birçok olaydan bahseder. Nuh peygamberin yedi gün süren tufan hazırlığı, Fırat'ın yedi kolu, ödüllerin ve cezaların yedi kez tekrar edilmesi ve yine evlilik törenlerinin yedi kutsamanın bir parçası olması gibi ritüeller bunun örnekleridir.^[68] Diğer yandan Sümerler dönemine ait bir ibadethanenin yedi kapılı olduğu ve inşaat işi bittikten sonra bu ibadethanede yedi inek ve yedi koyunun kurban edildiğine dair bilgiler mevcuttur.^[69] MÖ 18. yüzyılda Hammurabi zamanında ortaya çıkan Babil takvimi de ayın yedişer günlük aşamalarını esas almış ve bu kültürde 7., 14., 21. ve 28. günler bazı işlerin yapılmaması gereken şanssız günler olarak görülmüştür.^[70]

[65] Mustafa Öz, "Seb'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/241.

[66] Annemaria Schimmel, *Sayıların Gizemi*, trc. Mustafa Küpüşoğlu (İstanbul: Kabalca Yayınevi, ts.), 141.

[67] Öz, "Seb'a", 36/241.

[68] Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 144,145.

[69] Lazzat Torebekkyzy, "Türk Halk Kültüründe Ve Edebiyatında Yedi Sayısı", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 8/1 (Yaz 2021), 83.

[70] Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 143.

İbrânî mitolojisinde kasırgalarla birbirinden ayrılmış yedi evren mevcuttur ve yukarıya doğru sıralanışları Eres, Adama, Harabha, Şiyya, Yabbasha, Arqa, Tebhel ve Heled şeklindedir. Başka bir tasnife göre son derece güçlü bir ışığa sahip göğün yedinci katmanında baş melekler ve tanrının kutsal tahtı vardır ve burada ona sürekli dualar edilmektedir.^[71] Tüm bunlar İslâm öncesi Orta Doğu ve Mezopotamya toplumlarında yedi sayısının kutsal bir yeri olduğu izlenimini uyandırırken Hac ibadetinde var olan Kâbe'yi yedi defa tavaf etme, Safâ ile Merve arasında yedi sa'y, yedi defa şeytan taşlama gibi ritüellerin Câhiliyye döneminde uygulandığına dair bilgiler İslâm öncesi Araplarda da durumun farklı olmadığını göstermektedir.^[72] Hicri 582 senesinde yedi gezegenin bir araya gelmesi sebebiyle dünyanın rüzgâr ve zelzelelerle harap olacağına dair müneccimlerin kehanetleri, yedi cihan, haftanın yedi günü, yedi kat gök ve Zühal, Müşteri, Merih, Şems, Zöhre, Utarit ve Kamer^[73] şeklinde seyyar gezegenlerin sayısının yedi oluşu gibi bilgiler^[74] İslâm'ın yayılmasından sonra da Müslümanların yaşadığı bazı mıntukalarda yedi gezegen üzerine bina edilen kozmolojinin kabul gördüğünün emareleridir. Nitekim Salâhüddîn es-Safedî'nin (ö. 764/1363) tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili gibi ilimlerde yedi sayısıyla ifade edilen bilgileri ihtiva eden *Tardü's-Seb' fi serdi's-seb'* adlı hacimli bir eser kaleme alması^[75] yedinin İslâm kültüründe de ciddi bir yer işgal ettiğinin kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.

Mezkûr sayı tüm bu bahsi geçen kültürlerde bu derece şöhrete sahip olduğu için sayı mistisizminden beslenen bazı fırkaların yedi sayısındaki bu gizemi kullanmasına şaşırılmamak gerektiği ortadadır. Nitekim İslâm dünyasında bunun en bariz örneği bâtını bir fırka olan İsmâiliye diğer bir adıyla Seb'iyyedir. Ancak İsmâiliye yedili devir sistemini daha sonra terk etmiştir. Bu yüzden fırkanın Seb'iyye olarak anıldığı ve yedi sayısını kullandığı dönemin Fâtimiler'e kadar olan dönemi kapsadığı ifade edilmelidir.^[76]

İslâm düşünce tarihinde birçok farklı isimle karşımıza çıkan "Bâtınıyye", nasları zâhir-bâtın ayırımına tâbi tutarak te'viller yapan, İslâm'ın temel hükümlerini Müslümanların genel anlayışından farklı olarak yorumlayıp inkâr veya ibâha sınırına kadar götüren itikadî fırkalar ve gizli örgütler vasıtasıyla merkezî idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken çeşitli siyasî gruplar hakkında kullanı-

[71] Robert Graves – Raphael Patai, *İbrani Mitleri Tekvin Yaratılış Kitabı*, trc. Uğur Akpur (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 66-69.

[72] Öz, "Seb'a", 36/241.

[73] Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, 8. Basım), 2/318-319-320.

[74] Tahir b. Ahmed, *er-Risâletü'l-vâviyye* (Esad Efendi Bölümü, 1363), 218a.

[75] Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami Bölümü 984 numaradadır. Bildiğimiz kadarıyla eser henüz tabedilmemiştir. <https://ketabpedia.com> adresinden de eser indirilebilmektedir.

[76] Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 175.

lan kapsamlı bir nitelemedir.^[77] Bâtınlığın kuruluşunu Cafer-i Sadık'a (ö. 148/765) nisbet edenler olduğu gibi, bu hareketin arkasında Mecûsilerin ve Yahûdilerin olduğu, kılıçla baş edemedikleri İslam'ı içten çökertmek ve tahrif etmek maksadıyla Ehl-i beyt sevgisinin ardına gizlenerek faaliyet yürüttükleri de iddia edilmiştir.^[78]

Muhammed b. Hasan ed-Deylemî (ö. 711/1311) bu fırka için Bâtıniyye, Karâmîta, Karmatiyye, İsmâiliyye, Mübârekiyye, Seb'iyye, Ta'limiyye, İbâhiyye, Melâhide, Mezdekiyye, Zenâdika, Bâbekiyye, Hurremiyye, Muhammera ve Hürremdiniyye olmak üzere on beş lakab sayar.^[79] Onun lakap dediği bu isimler farklı kaynaklarda Bâtınlığın kolları olarak da aktarılmakla birlikte tüm bunların İsmâiliyye/Seb'iyye tarafından temsil edildiği söylenmektedir.^[80]

Şii âlimlerinden Nevbahtî'ye göre yedi sayısını ön plana çıkartan fırka Karmatîler'dir. Nevbahtî onların yedi kat gök, yer, bedendeki yedi organ ve yüzdeki yedi delikle yedi imam arasında irtibat kurduklarını söylemektedir. Buna göre insan vücüdü iki el, iki ayak, sırt, karın ve kalpten oluşur. Yüzde de iki göz iki kulak iki burun deliği ve bir ağız vardır. Ağızın içinde dil bulunur ki o göğüsteki kalp gibidir. İmamların durumu da böyledir ve onların kalbi Muhammed b. İsmail'dir.^[81] İsmailî Dâî Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933-34), İsmâiliyye mezhebinin benzeri görüşlerini tafsilatlı ve daha sistemli bir halde *Kitâbu'l-İslah*'da aktarmaktadır.^[82]

Bu tâifeye Seb'iyye denilmesinin nedeni imâmet konusunda yedili devir sistemini benimsemiş olmalarıdır.^[83] Örneğin İsmâilî dâîlerden Muhammed b. Sa'd b. Dâûd (ö. ?) şöyle der: "Allah'ın salavâtı üzerlerine olsun imamlarımızdan biri der ki: Bizim devrimiz yedi adamla tamam olur."^[84] Bu kompleks sistemi Yurdağur şu şekilde aktarmaktadır:

[77] Tanım için bk. Avni İlhan, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/191. Ayrıca Bâtıniyye'nin kuruluş aşamaları hakkında genel bilgi için bk. Muhammed b. el-Hasen ed-Deylemî, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtıniyye ve Butlânihî* (Lahor: İdaretü Tercümanüs's-Sünne, ts.), 21-22.

[78] İlhan, "Bâtıniyye", 5/191. Ayrıca bk. Deylemî, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtıniyye ve Butlânihî*, 21-22; Farhad Daffary, *İsmâililer Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya (Ankara: Raslantı Yayınları, 2001), 63-116.

[79] Deylemî, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtıniyye*, 21.

[80] Mustafa Öztürk, *Kur'ân ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınlık ve Bâtinî Te'vil Geleneği* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 44.

[81] Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Firaku's-Şi'a* (Beirut: Menşûrâtü'r-Rizâ, 1433/2012), 122.

[82] Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitâbu'l-İslâh* (Tahran: Müessesetü Mütâlaaati'l-İslâmî, 1383), 211-250.

[83] Mustafa Gâlib yedili sistemin İsmâilîlerin ortaya koyduğu nazariyelerden biri olduğunu söyler. Buna göre yedi nâtık ve bunların yedi esâsı vardır. Nâtık Âdem'in esâsı Şit, Nuh'un esâsı Sâm, İbrâhim'in esâsı İsmâil, Musa'nın esâsı Harun, İsâ'nın esâsı Şem'un, Muhammed'in esâsı Ali b. Ebi Talib, İsmâil'in esâsı Kaddâh'tır. Yedi İmam ise Ali, Hüseyin, Ali Zeynelâbidin, Muhammed el-Bâkir, Caferü's-Sâdik, İsmâil ve Muhammed b. İsmâil şeklindedir. Mustafa Gâlib, *Târîhu't-da'veti'l-İsmâiliyye* (Beirut: Dâru'l-Endelüs, 2. Basım, 1965), 52.

[84] Muhammed b. Sa'd b. Dâûd, "er-Risâletü'l-kâfiye", *Hamsu resâil İsmâiliyye*. thk. Ârif Tâmir (Suriye: Dâru'l-Ensâf, 1375/1956), 93.

“İnsanlık tarihi, ayrı ayrı şeriatlar tebliğ eden nâtik nebilerden sonra bir vasî ve altı sâmit imamın meydana getirdiği, her birine devir adı verilen yedili hiyerarşik silsileden teşekkül eder. Bu silsilede nâtik nebiler Âdem, Nûh, İbrâhim, Mûsâ, İsâ, Muhammed, Mehdî yahut Kâim'dir. Bu silsile bazen Nûh'la başlatılır, bu durumda altıncı ve yedinci nâtıkın Ali ile Muhammed b. İsmâil el-Mektûm olduğu kabul edilir. Genellikle mehdî veya kâimin, son peygamber Hz. Muhammed'in şeriatını yeni bir devri başlatmak için ortadan kaldıracığı iddia edilen İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık veya oğlu Muhammed olduğu ileri sürülmüş, vasiden sonra gelen yedinci sâmit imamın olağan üstü güçlerinin bulunduğu ve yeni bir devrin başlatıcısı olduğu kabul edilmiştir. Yedi nâtik ile bunların her birinden sonra gelecek düzenli bir alt sistem oluşturan vasî ve imamların oluşturduğu bu yedili silsilenin her bir dönemi için “devrül-imâme” tabiri kullanılır.”^[85]

Seb'iyye, insanın küçük evren, evrenin ise büyük insan olduğu şeklindeki bir tasavvura sahiptir. Buna göre yedi kat gök ve yedi yer olduğu gibi insan da iki el, iki ayak, karın, kalp ve baş şeklinde yedi temel organa sahiptir. Yine insan vücudunun ilik, kemik, sinir, damar, et, cilt ve kıl tabakaları^[86] şeklinde yedi katmandan oluşması da bu anlayışıyla ilişkilidir. Bu görüşler fırkanın kâinata hâkim olan kozmolojik düzenle insanı oluşturan sistem arasında kurduğu bağlantıdan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla yedi sayısının fırkanın doktrininde bu kadar önemli olmasının nedeni kevnî ve beşerî düzenin yedili sistem üzerine kurgulanmasıdır.^[87] Zira onlar yediye işaret eden tüm bu kozmolojik delillerden hareketle imamların sayısının yedi olduğu inancını delillendirmeye çalışmaktadırlar.^[88] Gazzâlî (ö. 505/1111), süflî âlemin yedi gezegen tarafından idare edildiği^[89] düşüncesine dayanan bu kurgunun mühlid müneccimlerden çalıntı olduğunu söyler.^[90] Ancak daha önce de ifade edildiği üzere İsmâiliye bu kozmolojiyi Fâtımiler döneminde terk etmiştir.

2.2. Vâv-1 Semâniye ve İsmâiliye İlişkisi

Öncelikle ifade edilmelidir ki vâv-1 semâniye tabirinin isnad edildiği en kadim dilci Kûfe dil ekolünün önde gelen simalarından Ferrâdır. Ancak “tarihsel süreç” başlığı altında aktarıldığı üzere bu nispet tarafımızdan teyit edilememiştir. Diğer yandan Sa'lebî'nin vâv-1 semâniyeyi Kureyş'e nispet ederken naklettiği rivayet yine Kûfe kurrasından Ebû Bekr b. Ayyâş'a dayanmaktadır.^[91] Bu durum her ne kadar vâv-1 semâniye iddiasının Kûfe'den neşet etmiş olabileceğini akla getirirse de bu düşüncüyü destekleyen somut deliller mevcut değildir.

[85] Metin Yurdağar, “Devir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/232.

[86] Ebu'l-Meâlî Hâtîm b. Umran b. Zühre, “el-Usûl ve'l-ahkâm”, *Hamsu resâil İsmâiliyye*. thk. Ârif Tâmir (Suriye: Dâru'l-Ensâf, 1375/1956), 113.

[87] Fırkanın bu görüşleri ve yedi sayısı ile ilişkilendirilen diğer düşünceleri hakkında bk. Öztürk, *Kur'ân ve Aşırı Yorum*, 406, 407.

[88] Deylemî, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtıniyye*, 21-22.

[89] Deylemî, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtıniyye*, 23.

[90] Ebû Hâmid el-Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahmân Bedevî (Küveyt: Dâru'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.), 16.

[91] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, 1/82.

Vâv-1 semâniyenin İmâmiye Şiası'na mensup bir emir olan Seyfüddevle el-Hamdânî'nin^[92] huzurunda tartışmaya açılmış olduğuna dair rivayetin de irdelenmesi gerekmektedir. Bu rivayette Şii temayülleri olduğu iddia edilen Kûfe ekolü mensubu İbn Hâleveyh'in^[93] vâv-1 semâniye hakkındaki soruyu İsmâiliyye taraftarlarının iddiasını güçlendirecek şekilde cevaplaması ilgi çekicidir. Ancak İbn Hâleveyh'in kendi eserlerinde vâv-1 semâniyeyi kendi görüşü olarak değil tâli bir görüş olarak aktarması, ayrıca vâv-1 semâniye yerine vâv-1 aşr tabirini kullanması ilgili rivayetin de sıhhatini şüpheli hale getirmektedir.^[94] Tüm bunlara istinaden vâv-1 semâniye kuralını İbn Cüzey'in yaptığı gibi Kûfeli dilcilere dayandırmak yerinde bir tespit olmayacaktır. Kûfe'nin, Şia'nın doğduğu yer olması hasebiyle vâv-1 semâniye düşüncesini Şia'ya nispet etmek de doğru değildir. Zira temel Şia tefsirlerinde yapılan incelemelerde Kummî (ö. 329/941), Tabersî (ö. 548/1154) ve Muhammed Hüseyin b. Muhammed et-Tabâtabâî (ö. 1904/1981) gibi Şii ulemanın vâv-1 semâniyenin kökeniyle ilgili Sünnî ulemadan farklı bir şey söylediği görülmemiştir. Diğer yandan gerek İhvân-ı Safâ risalelerinde gerekse Ebû Hâtim er-Râzî gibi İsmâilî dailerin eserlerinde yedi sayısı ve gizemleri hakkında uzun açıklamalar bulunmasına rağmen bu konudan bahsedilmemesi vâv-1 semâniyenin doğrudan İsmâilî düşünceyle irtibatlandırılmasına da engel olmaktadır. Ancak bir önceki bölümde görüldüğü üzere birçok tefsirde yedi sayısının kâmil bir sayı olduğu ve Arapların bu yüzden yedi sayısından sonra gelen sayıya geçmeden önce vâv harfini kullandıkları şeklindeki görüş sıklıkla yer almakta ve buna da Kur'ân-ı Kerîm'den istişhatlar yapılmaktadır. Dolayısıyla sekizin başına getirilen bu vâv harfini Orta Doğu ve Sâmî kültüründe var olan yedi sayısının kemale delalet ettiği anlayışının Arap dilindeki yansımaları olarak görmek mümkündür. Nitekim Kâfiyeci de vâv-1 semâniyenin yedi sayısı ile ilgili olduğu sonucuna varmıştır.^[95]

Mamafih, İsmâilî kaynaklarda doğrudan yer almasa da İsmâilîler'den bahseden iki kaynaktan vâv-1 semâniye ile bu fırka arasında irtibat kurulduğu görülmektedir. Şöyle ki vâv-1 semâniyeyi müstakil bir risalede ele alan ve Alamut kalesine çok yakın bir şehir olan Kazvin'de Bâtınîlerle mücadele ettiği bilinen^[96] Tâhir b. Ahmed (ö. 575/1179-80) vâv-1 semâniyenin -Arap dilinde sâbit bir kural olsa bile- mülhitlere malzeme vermemek adına kabul edilmemesi gereken bir düşünce olduğuna işaret etmektedir. Önemine binâen onun cümlelerini tekrar zikretmek yerinde olacaktır:

[92] Bk. Özeydin, "Seyfüddevle", 37/36.

[93] Bk. Hüseyin Tural, "İbn Hâleveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 20/15.

[94] Bk. İbn Hâleveyh, *el-Hucce*, thk. Abdul'âl Sâlim, 31; *İrâbu kirââtî's-seb'* ve *İlelihâ*, thk. Abdurrahman b. Süleyman, 2/258.

[95] Abdurrahman Sa'ûd İbdâh, *el-Aded fî'l-Kur'âni'l-Kerim tetâifuhû ve mesâiluhû* (Amman: Durûb Sekâfiyye, 2016), 146.

[96] Bk. Mehmet Faruk Çifçi, "İmam en-Neccâr ve Şerhu Nahvi'l-Bedv Adlı Eseri (Hakim et-Tirmizî'nin Fiile Davalı Nahiv Teorisi)," *The Journal of Academic Social Science Studies* [JASSS], 31 (Winter 2015), 118-119.

“Eğer mühlitler taifesi yedi imam iddialarında bunun gibi sayılara tutunmuş olmasalardı ben daha yedi ile ilgili çok fazla şey söyledim. Mâmâfih Seb’iyye taifesinin iddialarını reddetmek adına yedinin bu hususiyetlerini inkâr edebilirim ve asıl kemal vasfının sekiz sayısında olduğunu gösterebilirim. Çünkü eşyanın çoğu sekizdir (sekiz adettir).”^[97]

Tâhir b. Ahmed’in kendisine gelen “{وَفَتَحَتْ أَبْوَابَهَا} âyetindeki vâvın durumu nedir?” şeklindeki soru üzerine kaleme aldığı bu risalenin yazıldığı dönem Nizârî hareketin Kazvîn civarında etkili olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Bu yüzden samimi bir Ehl-i sünnet müdafii olan müellifin Bâtınîlerin değirmenine su taşıyacak hükümleri dillendirmek istememesi makuldür. Kaldı ki müellif vâv-ı semâniyenin kullanımına dair Arap şiirinden deliller de getirmiştir. Buna rağmen vâv-ı semâniyeyi kabul etmeye yaklaşmaması o gün Seb’iyye olarak bilinen İsmâîlîler’in vâv-ı semâniyeyi ideolojilerini tahkim maksadıyla kullandıklarına işaret etmektedir.

Benzer bir tavır Deylemî’de de görülmektedir. Zira O da –Tâhir b. Ahmed’in sekiz sayısının yediden daha değerli olduğunu aktararak yedinin kutsal olmadığını göstermeye çalıştığı gibi- dört ve beş gibi rakamlara tekabül eden önemli varlıkların mevcudiyetinden bahis açmaktadır.^[98] Bu bağlamda bidatlara karşı tavizsiz duruşu ve tasavvuf karşıtlığıyla bilinen Hanbelî âlim İbn Kayyim el-Cevziyye’nin vâv-ı semâniye konusuna müdahil olarak onu inkâr etmesi,^[99] yine İbn Kesir’in “Cennetin kaç kapısının olduğunu bu vâvdan öğrenmeye çalışan yolunu şaşırmıştır. Bu, sahih hadislerden öğrenilir.” şeklindeki sert ifadeleri onların da konuyu lugavî düzlemde ele almadıklarını gösterir. Nitekim İbn Kayyim’in “Bâtınîlikle temellenmiş sûfilik” anlayışına karşı olduğu ve bir ıslah hareketine giriştiği malumdur.^[100] Dolayısıyla onun vâv-ı semâniyeyi akâid ile ilgili bir eserinde incelemesi dikkate alınmaya değerdir.

Kazvînî’de hissedilen ama net olarak anlaşılmayan Seb’iyye-vâv-ı semâniye irtibatı aynı tarihlerde tüm İran coğrafyasını gezmiş olan *el-Ensâb* müellifi Sem’ânî (ö. 562/1166)^[101] tarafından çok daha net dillendirilmiştir. Şöyle ki Sem’ânî’nin aktardığına göre bu fırka yedinin tam sayı olduğunu ve bu yüzden sekiz eklenmek istendiğinde vâv harfinin getirileceğini söylemektedir. Buna dair delilleri ise Kehf 22, Zümer 71-73, Tevbe 112, Tahrim 5 ve Hakka 7. âyetlerde gelen vâv harfleridir. Sem’ânî’ye göre bu fırka itikadını bu ve benzeri görüşler üzerine kurmuştur.^[102] Bu

[97] Tâhir b. Ahmed, *er-Risâletü'l-vâviyye* (Esad Efendi Bölümü, 1363), 219a-219b.

[98] Deylemî, *Beyânu Mezhebî'l-Bâtınîyye*, 23.

[99] İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdî'l-Ervâh*, thk. Zâid b. Ahmed en-Nüşeyrî, 1/101.

[100] H. Yunus Apaydın, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/111.

[101] Hayatı ve seyahatleri hakkında bk. Mehmet Efindioğlu, Sem’ânî Abdülkerim b. Muhammed, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/461-462.

[102] Sem’ânî, *el-Ensâb*, 3/216-217.

noktada Sem'ânî'nin söylediklerini fırkanın sabit görüşleri olarak almamız elbette çok sağlıklı olmayacaktır. Ancak onun İsmâilîler'in yaşadığı birçok coğrafyayı gezip oralarda binlerce âlimle görüşmüş olması, ayrıca söylediklerinin İsmâiliye'nin o dönemde savunduğu yedi imam doktrini ile çelişmemesi dikkate alınmalıdır. Nitekim o da bizzat İsmâilî kaynaklarda geçtiği üzere yedi kat gök, yer, yedi gezegen, yedi iklim, yedi vasi ve yedi imam gibi iddialarının olduğundan bahsetmektedir.^[103]

SONUÇ

Bu makalede Arap dilinde var olduğu iddia edilen ve sekizinci sıfatın ya da sekizle alakalı herhangi bir kelimenin başına geldiği söylenen vâv-ı semâniye yani sekiz vâvı incelenmiştir. Çalışmanın ulaştığı sonuçlar sadedinde vâv-ı semâniye adı verilen kullanıma Kur'an-ı Kerim'den istişhad edilen delillerin İbn Hişâm'ın da vurguladığı üzere güçlü olmadığını, yine bu konuda Arap şiirinden getirilen şâhitlerin de şu an için teyide ihtiyaç duyduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan vâv-ı semâniye düşüncesini savunduğu söylenen Ferrâ ve İbn Hâleveyh gibi âlimlerin günümüze ulaşan eserlerinden yola çıkılarak böyle bir iddialarının olmadığı hatta İbn Hâleveyh'in vav-ı semâniye denilen harf için vâv-ı aşr ifadesini tercih ettiği ifade edilmelidir. Dolayısıyla İbn Cüzey'in vâv-ı semâniyeyi Kûfe dil ekolüne nispet etmesi tartışmaya açık bir konudur.

Çalışmada -her ne kadar vâv-ı semâniye düşüncesinin hangi kaynaktan çıktığı tespit edilemese de- Sâmi kozmolojisinde önemli bir yer tutan yedi sayısının gerek Sünnî gerekse Şii ve Bâtınî kaynaklarda kâmil ve gizemli bir sayı olduğu noktasında bir söz birliğinin olduğu müşahede edilmiştir. Bu çerçevede yedi sayısından sonra gelen sekizin başına vâv harfinin getiriliyor olmasının -Kâfiyeci olarak bilinen Arap dili âliminin de ifade ettiği gibi- yedi sayısındaki bu kemal ve gizemle ilişkili olması kuvvetle muhtemeldir. Bu da bizi Sâmi kültüründe yedi sayısına atfedilen gizemin Arap dilinde vâv-ı semâniye olarak yansıdığı düşüncesine götürmüştür.

Öte yandan çalışmada, Fâtimiler'e kadar yedili devir sistemini itikatlarının temelini yerleştiren İsmâiliye fırkasının özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda vâv-ı semâniye düşüncesini kendi itikatları doğrultusunda kullanmaya çalıştıklarına ve bu anlamda vâv-ı semâniye konusunun itikadî bir boyuta taşındığına dair güvenilir kaynaklara ulaşıldığı ifade edilmelidir. Ancak bu tarihlerden sonra konunun yedi sayısıyla olan irtibatının göz ardı edilerek bir gramer meselesi haline dönüştürüldüğü müşahade edilmiştir.

KAYNAKLAR

Abdurrahman Sa'ûd İbdâh. *el-'Aded fi'l-Kur'âni'l-Kerim letâifuhû ve mesâiluhû*. Amman: Durûb Sekâfiyye, 2016.
Ahmed b. Ahmed el-Ezherî el-Feyyûmî. *Risâle fi isbâti vâvi's-semâniye*. Mısır: Teymûriyye Kütüphanesi, 1/204, 1b-7b.

[103] Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/216-217.

- Apaydın, H. Yunus. "İbn Kayyim el-Cevziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 20/109-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Âlûsî, Şehâbüddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru l-hyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Benli, Yusuf. "Gnostisizmin Şia'nın İlk Oluşumuna Etkileri Meselesi". *Gnostik Akımlar ve Ökültizm XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı 25-27 Mayıs 2012 Malatya*. Ed. Hulusi Arslan-Mustafa Bozkurt (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2012), 176-211.
- Bursevî, İsmail Hakki. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Dersaadet: Matbaat-ı Osmaniyeye, 1330.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Tekvinü'l-'Akli'l-'Arabî*. Beyrut: Merkezü Vahdeti'd-Dirâsâti'l-'Arabiyeye, 1986.
- Çiğçi, Hatice Büşra Türkcan. *Bir Tefsir Eseri Olarak el-Es'ile ve'l-ecvibe Başlıklı Eserler-el-Es'iletü'l-mufahhame fi'l-ecvibetü'l-müfeheme Örneği*. Bolu: BAİBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çiğçi, Mehmet Faruk. "İmam en-Neccâr ve Şerhu Nahvi'l-Bedv Adlı Eseri (Hakîm et-Tirmizî'nin Fiile Dayalı Nahiv Teorisî)." *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]* 31 (Winter 2015), 113-133.
- Daftary, Farhad. *Muhâlif İslâmın 1400 Yılı İsmâîliler Tarih ve Kuram*. trc. Ercüment Özkaya. Ankara: Raslantı Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Vâv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/574-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebu'l-Meâlî, Hâtîm b. Umran b. Zühre. "el-Usul ve'l-ahkâm". *Hamsu resâil İsmâiliyye*. thk. Ârif Tâmir. Suriye: Dâru'l-Ensâf, 1375/1956, 100- 146.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sem'ânî Abdülkerim b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ezherî, Hâlid b. Abdullah. *Mûsilü't-tüllâb ilâ kavâ'idü'l-i'râb*. thk. Ebû Bilal el-Hadramî-Hâlid b. Abûd Bââmîr. San'â: Dâru'l-âsâr, 4. Basım, 1440/2018.
- Fürâvî, Muhammed b. Muhammed b. Ali. *el-Es'iletü'l-Mufahhame*. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Selimağa Bölümü, 36, 1b-262a.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Fedâihu'l-Bâtiniyye*. thk. Abdurrahmân Bedevî. Küveyt: Dâru'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.
- Gâlib, Mustafa. *Târîhu't-da'veti'l-İsmâiliyye*. Beyrut: Dâru'l-Endelüs. 2. Basım, 1965.
- Graves, Robert – Raphael Patai. *İbrani Mitleri Tekvin Yaratılış Kitabı*. trc. Uğur Akpur. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Harîrî Kâsım b. Alî b. Muhammed. *Dürretü'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâş şeruhâ ve havâşîhâ ve tekmiiletühâ*. thk. Abdulfahîz Fergalî- Alî el-Karanî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1996.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî. *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzil*. haz. Muhammed Sâlim Hâsım. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah el-Huseyn b. Ahmed. *İ'râbu kirââtî's-seb' ve 'ilelihâ*. thk. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymin. 2. Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1413/1992.
- İbn Hâleveyh. *el-Hucce fî kirââtî's-seb'*. thk. Abdülâl Sâlim. Beyrut: Dâru's-Şurûk. 3. Basım, 1399/1979.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebubekr b. Eyyüb. *Hâdî'l-Ervâh ilâ bilâdî'l-efrâh*. thk. Zâid b. Ahmed en-Nüşeyrî. 2 Cilt. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1428.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât. *el-Beyân fî garibi'r-râbi'l-Kur'ân*. thk. Tâhâ Abdulhamîd Tâhâ. el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 1400/1980.
- İbn Kesir, İmâdüddin Ebu'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000.
- İbn Hişam el-Ensârî. *Muğni'l-lebib 'an Kütübî'l-e'arîb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1424/2003.
- İlhan Avni. "Bâtiniyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kâfiyeci, Muhyiddin. *Şerhu Kavâ'di'l-İ'râb*. thk. Fahrüddin Kabâve. Dimeşk: Dâru Talas, 1989.
- Muhammed el-Havârî-Muhammed el-Cemâl. "Mefhûmu vâvi's-semâniyye fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm beyne'l-müsbîtin ve'n-nâfîn ve esrârü't-ta'bîr fi'n-nazmî'l-kerîm". *Ebhâsü'l-Yermük Sülsiletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 2/27 (2011/1432), 1418-1434.
- Müvâsî, Faruk. "Vâvü's-semâniyye". diwanalarab.com. Erişim 5 Eylül 2021. <https://www.diwanalarab.com/واو-الشمانية>
- Muhammed Saîd el-Müştehrî. "Bid'atü'l-l'câz ve fitnetü'l-İflâs ve «vâvü's-semâniyye»". [http:// islamalarasoul.com](http://islamalarasoul.com). Erişim 8 Eylül 2021. <http://islamalarasoul.com/1622-23112020-بداعة الإعجاز-ووقتة الإفلاس-وواو>
- Neybahtî, Hasan b. Musa. *Firaku'ş-Şi'a*. Beyrut: Menşûrâtu'r-Rizâ 1433/2012.
- Neysâbü'rî, Mahmud b. Ebî'l-Hasen el-Huseyn el-Gaznevî. *Bâhiru'l-bürhân fî me'ânî müşkilî'l-Kur'ân*. thk. Süad Bintî Sâlih b. Saîd Bâbekî. 3 Cilt. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2014.

- Öz, Mustafa-Mustafa Muhammed eş-Şek'a. "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/128-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. "Nizâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/ 200-201. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. "Seyfüddeve". 37/35-36. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınlılık ve Bâtını Te'vil Geleneği*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Râzî, Fahrüddin. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1401/1981.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir. *Mesâilü'r-Râzî ve ecvibetühâ min ğarâibi âyi't-tenzil*. thk. İbrâhîm Attûh Avad. Kahire: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1381/1961.
- Râzî, Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân. *Kitâbu'l-İslâh*. Tahran: Müessesetü Mütâlaaa'ti'l-İslâmî, 1383.
- Sadrüddin Ali b. Ebî'l-Ferac b. el-Hasen el-Basrî. *el-Hamâsetü'l-Basriyye*. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1420/1999.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil. *Fıkhü'l-lüĝa ve esrâru'l-Arabiyye*. haz. Yasin Eyyûb. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2. Basım, 1420/2000.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, 1422/2002.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1408/1988.
- Seyyid Şenâvî, Mahmûd Yâsîn 'Awad. "Vâvü's-semâniye fi'l-Kur'âni'l-Kerim beyne'l-kabûl ve'r-red". *Mecelletü Külliyyeti't-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 35 (2018), 2870-2930.
- Schimmel, Annemaria. *Sayıların Gizemi*. trc. Mustafa Küpüşoĝlu. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, ts.
- Sürûrî Muslihiddin Mustafa b. Şa'bân, *Şerhu's-Sürûrî 'alâ Misbâhi'l-Mutarrizî*. thk. Hüseyin Okur. İstanbul-Beyrut: el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, 1438/2017.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-Hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'* thk. Ahmed Şemsüddin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Şarâvî, Muhammed Mütevellî eş-Şarâvî. *Tefsîru'ş-Şarâvî*. 19 Cilt. Mısır: Ezher Mecma'u'l-buhûsî'l-İslâmiyye, 1991.
- Tural, Hüseyin. "İbn Hâleveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Tûsî, Ebû Ca'fer. *et-Tibyân*. thk. Ahmed Habib Kasîr el-Âmilî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Ahmed Fahmi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009, 8. Basım.
- Muhammed b. Sa'd b. Dâûd. "er-Risâletü'l-kâfiye". *Hamsu resâil İsmâiliyye*. thk. Ârif Tâmir. 90-97. Suriye: Dâru'l-İnsâf, 1375/1956.
- Torebekkyzy, Lazzat. "Türk Halk Kültüründe Ve Edebiyatında Yedi Sayısı". *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi* (8/1, Yaz 2021), 82-91.
- 'Ukberî, Ebû'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn. *et-Tibyân fî irrâbi'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Matbaatu İsbâ el-Bâbî el-Halebî, 1976.
- Nesefî, Ebû Hafı Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. 2 Cilt. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Tarhan Valide Sultan Bölümü, 115, 1a-264b, 265a-527b.
- Tahir b. Ahmed el-Kazvîni. *er-Risâletü'l-vâviyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 1363, 212b-220b.
- Umar b. Abdullah el-Umerî. Vâvü's-semâniye. PDF: by, ty. <https://elibrary.mediu.edu.my/books/MAL07674.pdf>
- Uysal, Enver. "İhvân-ı Safâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Muhammed et-Tâhir b. Âşûr. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tünûsiyye, 1984.
- Yurdaĝur, Metin. "Devir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/232-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zerkeşî, Bedrüddin. *el-Bürhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.

